

Türkçe'de Ortaç Yapısı

A. Sumru Özsoy
Boğaziçi Üniversitesi

I. Giriş

1.1. Tanım

Türkçe'de ortaç yapısı yantümecenin eylemine *-(y)An* veya *-DİK* soneklere getirilerek oluşturulur:

- (1) a. Adam konuşuyor.
b. [_____ konuş-an] adam
- (2) a. Adam çocukla konuşuyor.
b. [adam-ın _____ konuş-tuğ-u] çocuk

Görüldüğü gibi, *-(y)An* ve *-DİK* ekleri ortaç yantümcelerindeki eyleme eklenen zaman ekinin yerini almaktadırlar. Ayrıca, *-DİK* soneki ile oluşturulan ortaç yantümcelerinde, öznenin üzerinde tamlayıcı, eylemin üzerinde ise tamlayıcı ile uyumlu iyelik eki bulunmaktadır. *-(y)An* soneki ile oluşturulan ortaç yapılarında ise uyum eki bulunmamaktadır. Underhill (1972)'de gözlemlendiği gibi, *-(y)An* yapısı ortaç yantümcesinin başı olarak görev yapan adın, yantümecenin öznesi olduğu durumlarda, *-DİK* yapısı ise baş adın, yantümecenin öznesi dışında bir ögesi olduğu durumlarda görülmektedir.

Ancak, bu genellemenin *-(y)An* ve *-DİK* soneklerinin dağılımını tümüyle kapsamadığı aşağıdaki örneklerde görülmektedir:

- (3) a. Çocuğ-un köpeğ-i havlıyor.
b. köpeğ-i havla-yan çocuk

b'. [_____ köpeğ-i havla-yan] çocuk

- (4) a. Bina-nın yan-ı-nda gökdelen yükseliyor.
 b. yan-ı-nda gökdelen yükselen bina
 b'. [_____ yan-ı-nda gökdelen yüksel-en] bina

(3b)'de ortaç yantümcesi, özne olan *köpek* 'in tamlayıcısı *çocuk*'u , (4b)'de de yer öbeğindeki tamlayıcı *bina*' yı belirtmektedir. Görüldüğü gibi, her iki durumda da yantümcenin eyleminde *-(y)An* soneki bulunmaktadır. Yani, gerek (3b)'de gerek (4b)'de ortaç yantümcesi ile belirtilen ad yantümcenin öznesi olmamasına karşın eyleme özne takısı olan *-(y)An* soneki eklenmiştir.

Bu çalışma Türkçe'deki ortaç yapısını Yönetim ve Bağlama kuramı çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Yönetim ve Bağlama kuramı dillerdeki yapısal özellikleri bir dizi evrensel ulam ve ilkeler ile açıklayan, dillerde görülen bu özelliklere betimlemeli bir yaklaşımdan öte açıklayıcı bir yöntemle yaklaşmayı yeğleyen bir dilbilim kuramıdır. Bu kuram çerçevesinde, diller arasında gözlemlenen ayrımlar yalnızca yüzeysel yapıda görülen bir dizi parametrik ayrımlara indirgenmekte, bu parametrelerin niteliğini ve boyutlarını belirleyen ulam, ilke ve yankuramları tüm insan dillerinin özelliklerini belirleyen evrensel dilbilgisinin birer parçası olarak algılanmaktadır.

Yukarıda (1) ve (2)'de örneklenen Türkçe ortaç yapıları, Poole (1992) tarafından Yönetim ve Bağlama kuramı çerçevesinde ele alınmış ve bu yapıların evrensel dilbilgisi kuralları ile açıklanabileceği gösterilmiştir. Ancak, (3) ve (4)'te görülen yapılar bu ilke ve yankuramlara birer karşı-örnek olarak ortaya çıkmakta ve Yönetim ve Bağlama kuramının evrenselliği çerçevesinde açıklanmaları gerekmektedir. II. Bölümde sunulan Türkçe'deki adöbeği ve ortaç yapılarına girmeden önce,

incelemenin çerçevesinde yürütüleceği Yönetim ve Bağlama kuramının temel ilke ve ulamlarına kısaca bir göz atmak istiyoruz.

1.2. Yönetim ve Bağlama Kuramı

Yönetim ve Bağlama Kuramında, durum, uyum, zaman gibi biçimbirimsel özelliklerin sözdizimsel yapılarda bulunmaları ve dağılımları bazı ulamların diğer ulamlar tarafından yönetilmeleri ile açıklanmaktadır (Chomsky, 1981; 1986; 1992). Yönetici işlevini üstlenen ulamlar, yönettikleri ulamlara gerekli biçimbirimsel özellikleri vermektedir. Yöneticilik işlevi, başta eylemler ve ilgeçler olmak üzere bazı sözcüksel ulamların ve UYUM (veya ZAMAN) gibi sözcüksel olmayan bir ulam tarafından üstlenilir. Yöneticiler, tümleçlerine gerekli durum ekini verirler. Böylelikle, eylemler yönettikleri tümleçlere -(y)I durum ekini veya Kuraldışı Durum Yapılarında olduğu gibi -(y)A ve -DAn durum eklerini vermektedir. Tümcenin öznesine ise \bar{E} yalın durum eki tümceyi yöneten [UYUM] ulamı tarafından verilmektedir. Yönetim ve Bağlama kuramı DURUM yankuramı çerçevesinde, tüm dillerde gözlemlenen özne ve tümleçlerdeki durum ayrımını evrensel bir yapısal özellik olarak açıklamaktadır; durum ekleri adöbeklerine yönetim altında verilmektedir. Durum eki almamış olan bir adöbeği evrensel durum kuralına karşı geldiği için dilbilgisel olmayacak ve dışlanacaktır. Yönetim ve Bağlama kuramında Durum Süzgeci olarak adlandırılan bu evrensel düzenek şöyle ifade edilmektedir:

*AÖ[-durum]

Yönetim ve Bağlama Kuramı öbek yapısını, o öbeğin başı olan sözcüksel ulamın bir TUM Yansıması olarak tanımlamaktadır. Tüm öbeklerin iç yapısı aynıdır; yani, öbeğin başının bağlı olduğu sözcüksel ulamın niteliği, öbeklerin iç yapısını etkilemez. Buna göre, öbek yapısı şöyle ifade edilmektedir:

UÖ -> Belir; U'

U' -> Ekl; U'

U' -> T; U

Bu kurallarda [UÖ] ulamöbeği, [Belir] belirleyici, [Ekl] ekleyici belirteç, [U'] ulamın öbekaltı yapısı ve [T] tümleç'i simgelemektedir. Yönetim ve Bağlama kuramında tümcenin içyapısı öbek yapısına benzemektedir ve dolayısıyla yukarıda verilen kurallar yalnız sözcüksel öbek yapısını değil aynı zamanda tümce yapısını da yansıtmaktadır. Tümce ile sözcüksel öbekler arasındaki ayırım ise, sözcüksel öbeklerin başı bir sözcüksel ulam üyesi iken, tümcenin başı sözcüksel olmayan [ÇEKİM]'dir.

Ortaç yapılarında, Tümlecin Belirleyici konumunda, başad ile eşdizinli, sesbilgisel içeriği olmayan bir birim olduğu varsayılr. Bu İşleyici görevini üstlenen sessiz birim, başadın derin yapıda üretildiği konumda olan başka bir sessiz birimle de eşdizindir ve bu eşdizinler yoluyla başadın derin yapıdaki işlevi anlaşılabilir.

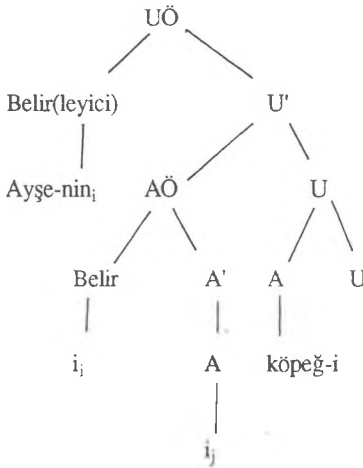
1.3. Türkçe adöbeklerinde UYUM

Türkçe'de tümce yöneticisinin, tek sözcüksel olmayan yönetici ulamının [ÇEKİM] 'in altulamı olan [UYUM] olduğu birbirinden bağımsız olarak yürütölen bir çok çalışmada ileri sürölmüştür (bkz. George ve Kornfilt, 1982; Brendemoen ve Csato, 1984; Özsoy, 1984). [UYUM] Türkçe'de aynı zamanda adöbeklerinde de bulunan bir ulamdır. Tümce yöneticisi olarak tümcenin belirleyicisi konumunda olan özneye **E** yalın durum ekini, adöbeğinde ise adöbeğinin belirleyicisi konumunda olan tamlayıcıya **-nIn** tamlayan ekini vermektedir.

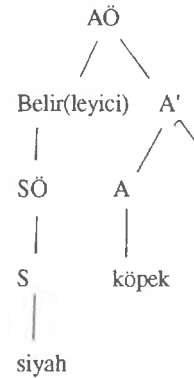
Kornfilt (1984) Türkçe'deki adöbeği yapısını incelerken, Türkçe için iki ayrı adöbeği derin yapısı önermiştir. Önesürölen bu görüşe göre, UYUM ulamı biçimbirimsel olarak bazı adöbeklerinde zorunludur; diğerlerinde ise UYUM bulunmaz. Örneğin,

<Ayşe'nin köpeği> yapısı ile <siyah köpek> yapıları arasındaki biçimbirimsel ayırım birinci yapıda zorunlu olarak Tamlayıcı ve İyelik soneklerinin bulunması, ikinci yapıda ise bu eklerin bulunmamasıdır. Kornfilt (1984)'e göre bu ayırım şöyle açıklanmaktadır:

(5) a.

b.

(5a) içyapı bakımından tümce yapısına benzemektedir; tümce yapısında özne eylemöbeğinin (EÖ) Belirleyici konumunda üretilmekte ve durum eki almak için Çekimöbeğinin (ÇÖ) Belirleyici konumuna, oradan da Uyumöbeğinin Belirleyici konumuna tırmanmaktadır. (5a)'da da adöbeğinin belirleyici konumunda üretilen Ayşe, adöbeğinin öznesi gibi Uyumöbeğinin Belirleyici konumuna çıkmış ve burada tamlayıcı ekini almıştır. Görüldüğü gibi, adöbeklerinin tümce yapısından ayrı oldukları noktalardan biri de tümce öznesine yalın durum eki verilirken, adöbeğinin öznesine tamlayıcı eki verilmesidir. Poole (1992) bu ayrımın, tümcelerde bulunan ZAMAN ulamından kaynaklanabileceğini ileri sürmektedir. (5b)'de ise UYUM ÖBEĞİ yoktur; bunun sonucu olarak, adöbeğinde uyum eki bulunmamaktadır.

II. Türkçe'de Ortaç Yapısı

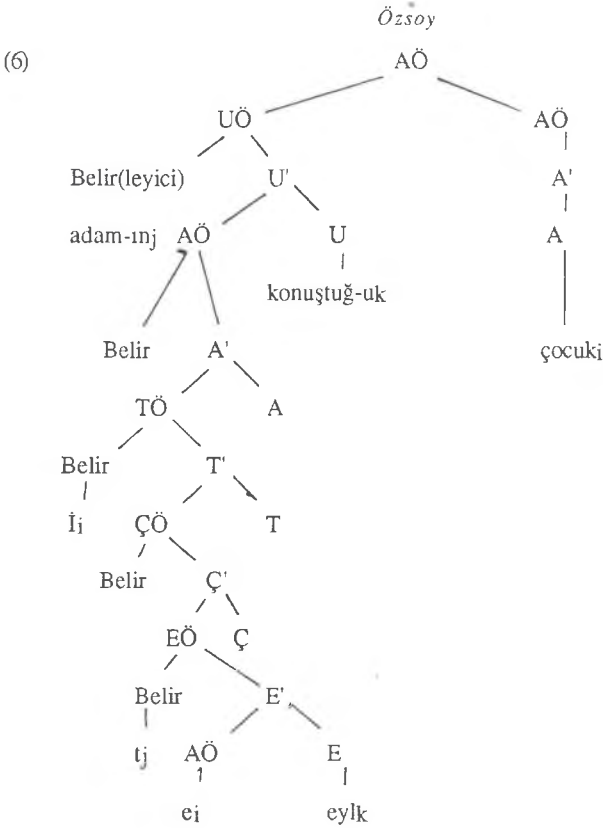
2.1. Poole (1992)

Türkçe'nin ortaç yapılarını Yönetim ve Bağlama kuramı çerçevesinde inceleyen Poole (1992), ortaç yapılarındaki *-(y)An* ve *-DIK* soneklerinin dağılımını yantümcenin bir öğesi olduğu Ad beği'nde [A] Uyum beği'nin [U] bulunup bulunmaması ile açıklamaktadır. Bu incelemesinde Kornfilt (1984)'te Türkçe için nesrlen ulam ve yapıları varsayan Poole, Türkçe'de bazı adöbeklerinin [U] tarafından hükmedildiği, diğer adöbeklerinde ise [U]'nin bulunmadığı görüşünü savunmaktadır.

Türkçe'deki ortaç yapılarını Kornfilt (1984)'te ileri sürülen çerçevede inceleyen Poole (1992), (1) ve (2). Örneklerde görülen *-(y)An* ve *-DIK* ortaç yapılarının arasındaki ayrımı, *-DIK* yapılarının bulunduğu adöbeğinde UYUM BEğİ'nin bulunması, *-(y)An* yapılarının bulunduğu adöbeğinde UYUM BEğİ'nin bulunmaması ile açıklamaktadır. (1) ve (2)'yi burada tekrar veriyoruz:

- (1) a. Adam konuş-uyor.
b. [_____ konuş-an] adam
- (2) a. Adam ocukla konuş-uyor.
b. [adam-ın _____ konuş-tuğ-u] ocuk

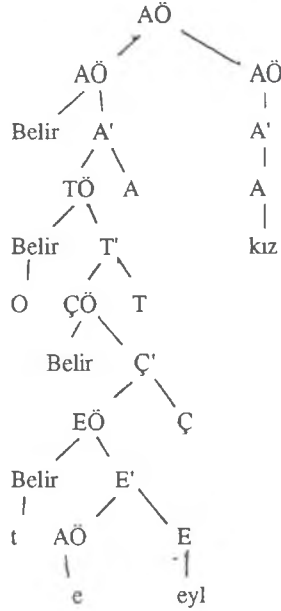
Poole'a göre, (2)'nin üretildiği yapı (6)'da gösterildiği gibidir:

(6)'da tümleş olan ve başad *çocuk* ile eşdizimli İ(şlevci), derin yapıdaki konumundan TÜMLEÇ ÖBEĞİ'nin Belirleyici konumuna geçer. Özne olan *adam* dolanımsal olarak UYUM ÖBEĞİ'nin Belirleyici konumuna gelir. Eylem de, yine dolanımsal olarak, UYUM ulamına çıkar. Böylelikle, **-DİK** yantümcesinin biçimbirimsel ve sözdizimsel özellikleri açıklanmış olmaktadır.

Ortaç yantümcesinde İşlevci'nin yantümcenin öznesi ile eşdizimli olduğu ve yantümcenin eyleminin **-(y)An** eki ile görüldüğü yapıların ise (7)'de gösterilen derin yapıdan üretildikleri varsayılmaktadır:

(7)

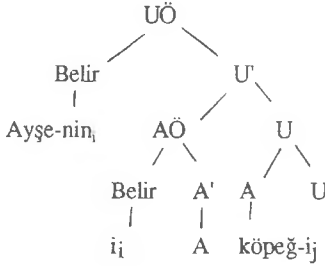
(6)'da olduğu gibi, burada da eylem yine dolanımsal olarak, UYUM ulamına çıkar. Ancak, özne, yukarı çıkmasını zorunlu kılmayan UYUM olmadığı için yer değiştirmez.

2.2. UYUM

Bu çalışmada, Türkçe'de tüm adöbeklerinde UYUM ÖBEĞİ'nin bulunduğu öne sürülmektedir. Buna göre, (5a) ve (5b)'deki AÖ yapıları arasındaki ayrım Türkçe için geçerli değildir. Bu iki yapıdaki ayrım yalnızca UYUM'un [+] veya [-] özelliği olmasıdır. Yani, <siyah köpek> yapısında UYUM [-]'dur; <Ayşe'nin köpeği> yapısında ise [+UYUM] vardır.

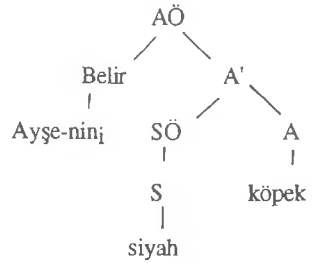
(5)a.

UÖ [+]

b.

UÖ [-]

Bu incelemeye göre, <siyah köpek> yapısında [UYUM] [-] olduğu için, <köpek> sözcüğü üstünde herhangi bir iyelik eki bulunmamaktadır.

Bu görüş çerçevesinde, ortaç yapılarındaki $-(y)An$ ve $-DİK$ soneklerinin dağılımına tekrar bakmak gerekmektedir. Burada, gerek $-(y)An$ gerek $-DİK$ yapılarında [+UYUM] olduğu ileri sürülmektedir. Her iki ortaç yapısında türetim yukarıda ileri sürüldüğü gibi yer almaktadır. Ancak, iki yapının arasındaki ayrım, $-(y)An$ yapısında Uyum Öbeği'nin Belirleyici konumunda İşleyici olmasıdır. Sözcüksel olmayan ve sesbilgisel içeriği olmayan bu birim, Uyum tarafından verilen tamlayıcı ekini açık bir biçimde alamaz. Ancak, kuram çerçevesinde ileri sürülen SOYUT durum ekini alır.

Belirleyici konumuna verilen tsoyut amlayıcı eki, UYUM'a çıkmış olan yantümce eylemine soyut ek olan $-(y)An$ ekini verir. Başka bir deyişle, Türkçe'de $-(y)An$ ortaç eki şimdiye dek ileri sürüldüğü gibi, [-UYUM] eki değil, tam tersine [+UYUM] ekidir. Böylelikle, Türkçe'de her iki ortaç yapısı aynı derin yapıdan üretilmektedir.

III. Sonuç

Bu çalışmada, Türkçe adöbeklerinde her zaman UYUM ÖBEĞİ bulunduğu ileri sürülmüştür. Bu öneri, adöbeklerinin ve ortaç yantümcelerinin iç yapısının

özelliklerini genelleştirmekte, aynı zamanda biçimbirimsel ve sözdizimsel özelliklerini açıklayabilmektedir.

Kaynakça

- Brendemoen B ve Eva Csato. 1984. "AGR as the Head of S in Turkish", A. Aksu-Koç ve E. Erguvanlı-Taylan. Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Chomsky, Noam. 1981. Lectures on Government and Binding. Foris; Dordrecht.
- _____. 1986. Knowledge of Language, Its Nature, Origins, and Use. Praeger, New York.
- _____. 1992. "A Minimalist Program for Linguistic Theory," MIT Occasional Papers in Linguistics 1, MIT.
- Ergin, Muharrem. 1985. Türk Dilbilgisi. Boğaziçi Yayınları; İstanbul.
- George, L. ve Jaklin Kornfilt. 1982. "Finiteness, Boundedness and the Category AGR in Turkish," Heny; Binding. Foris; Dordrecht.
- Kornfilt, Jaklin. 1984. Case, Binding and Empty Categories in Turkish, Harvard Üniversitesi Doktora Tezi.
- Poole, Geoffrey. 1992. "Agreement in Turkish Relative Clauses", Harvard Studies in Syntax and Semantics. Harvard University Press; Boston, Massachusetts.
- Underhill, Robert. 1972. "Turkish Participles,"Linguistic Inquiry 3, 87-99.
- _____. 1976. Turkish Grammar. MIT Press, Cambridge.